অধ্যায় ৪ ঃ হার্বার্ট স্পেনচাৰ (HERBERT SPENCER)

অধ্যায় গাঁথনি

৪.১ উদ্দেশ্য
৪.২ পৰিচয়
৪.৩ হার্বার্ট স্পেনচাৰ
৪.৩.১ বৌদ্ধিক দিশৰ তুলনা
৪.৪ বিৱর্তনবাদ
৪.৪.১ সমাজৰ প্ৰকাৰ
৪.৫ স্পেনচাৰৰ দৃষ্টিত সমাজতত্ত্ব
৪.৬ সামাজিক অঙ্গীবাদ বা সামাজিক জৈৱ মতবাদ
৪.৭ প্ৰকার্য্যবাদ
৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ
৪.৯ অধিক জানিবলৈ
৪.১০ অগ্ৰগতি খতিয়ান
৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

৪.১ উদ্দেশ্য

এই অধ্যায়টি অধ্যয়ন কৰি আপুনি—

- হার্বার্ট স্পেনচাৰে সমাজতত্ত্বলৈ আগবঢ়োৱা অৱদানসমূহ চিনাক্তকৰণ কৰিব পাৰিব
- স্পেনচাৰৰ সমাজ বিৱর্তনৰ তত্ত্বৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিব পাৰিব
- স্পেনচাৰৰ সামাজিক অঙ্গীবাদ বা জৈৱ মতবাদৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

৪.২ পৰিচয়

আমি আগৰ অধ্যায়টিত সমাজতত্ত্বৰ পিতৃ স্বৰূপ অগাষ্ট ক'টেৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিলোঁ। আমি এই অধ্যায়ত সমাজতত্ত্ব ইতিহাসৰ আন এক বৰেণ্য ব্যক্তিৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিম। স্পেনচাৰ বিশেষকৈ আমেৰিকীয় আৰু ইউৰোপীয় সমাজতত্ত্বৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত আছিল। তেওঁ অগাষ্ট ক'টেৰ দৰে একে সামাজিক পৰম্পৰাৰ পৰা আহিছিল, য'ত যুদ্ধৰ পৰৱর্তী কালত বিকশিত হোৱা আধুনিক যুগৰ উদ্যোগিক পুঁজিবাদী সংৰচনা বর্তি থকাৰ পোষকতা কৰিছিল।

৪.৩ হাৰ্বাৰ্ট স্পেনচাৰ ঃ পৰিচয় (Herbert Spenser: An Introduction)

হাৰ্বাট স্পেনচাৰ ইংলণ্ডৰ ডাৰ্বি চহৰত ১৮২০ চনৰ ২৭ এপ্ৰিলত জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁ বৃত্তিত এজন অভিযন্তা আছিল। ১৮৩৭ চনলৈকে স্পেনছাৰৰ কোনো তথাকথিত আনুষ্ঠানিক শিক্ষা নাছিল।তেওঁ ঘৰতে পিতৃ আৰু খুৰাকৰ পৰা শিক্ষা গ্ৰহণ কৰিছিল। কিন্তু কোনো প্ৰণালীৱদ্ধ প্ৰশিক্ষণ লাভ নকৰাকৈয়ে তেওঁ গণিত আৰু প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানত মেধাৰ পৰিচয় দিছিল। ১৮৩৭ চনত তেওঁ লণ্ডন আৰু বাৰ্মিংহাম ৰে'লৱেত এজন চিভিল ইঞ্জিনীয়াৰ হিচাপে কাম কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে। তেওঁ 'দ্য ইক'ন'মিষ্ট'ৰ এজন উপ-সম্পাদক আছিল। তেওঁৰ বৌদ্ধিক অনুশীলনে এক নিৰ্দিষ্ট ৰূপত গঢ় ল'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। বিভিন্ন জাৰ্নেলত তেওঁৰ লিখনিও প্ৰকাশ কৰিছিল। ১৮৫০ চনত তেওঁ তেওঁৰ প্ৰথম মুখ্য গ্ৰন্থ *Social Statics* সম্পূৰ্ণ কৰে আৰু ১৮৯৪ চনত প্ৰকাশিত হয় *The Principles of Psychology*। ইয়াৰ পাছতে স্পেনচাৰ স্নায়ৱিক ৰোগত আক্ৰান্ত হয় যাৰ বাবে দীৰ্ঘ সময়ৰ বাবে অধ্যয়ন, লেখা বা আন কোনো সামাজিক দায়বদ্ধতাৰ লগত জড়িত কাৰ্য্য কৰিবলৈ অসমৰ্থ হৈ পৰে। তেওঁ শাৰিৰীকভাৱে অত্যন্ত ৰুগীয়া হৈ পৰে। স্পেনচাৰে প্ৰথম ভগ্ন অৱস্থাৰ পৰা সামান্য আৰোগ্য হোৱাৰ পাছতেই পুনৰ গ্ৰন্থ ৰচনাত ব্ৰতী হয় আৰু এজন সফল আৰু প্ৰসিদ্ধ গ্ৰন্থকাৰ হিচাপে সুনাম অৰ্জ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

১৮৬০ চনৰ পৰা স্পেনছাৰে বিশেষভাৱে বিভিন্ন ধাৰণা, তত্ত্ব আৰু সামগ্ৰিক সাৰ্বজনীন নীতিৰ বিষয়ে কেইবাখনো গ্ৰন্থ ৰচনা কৰিছিল। সমাজতত্ত্বৰ বিভিন্ন বিষয়ক কেন্দ্ৰ কৰি স্পেনছাৰে লিখা দুখনমান প্ৰধান গ্ৰন্থ হ'ল— ছোচিয়েল ষ্টেটিক (১৮৫০), ফাৰ্ষ্ট প্ৰিন্সিপলচ্ (১৮৬২), দ্য ষ্টাডি অৱ ছোচিয়'ল'জী (১৮৭৩) আৰু ডেস্ক্ৰিপ্টিভ ছোচিয়'ল'জী (১৮৯০)। ১৯০৩ চনৰ ৮ ডিচেম্বৰত ৮৩ বছৰ বয়সত হাৰ্বাৰ্ট স্পেনছাৰৰ মৃত্যু হয়।

৪.৩.১ স্পেচাৰ আৰু ক'টে ঃবৌদ্ধিক দিশৰ তুলনা (Intellectual Comparison)

সমাজতত্ত্বৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত সমাজতাত্বিক সিদ্ধান্ত বা সূত্ৰসমূহৰ ওপৰত অগাষ্ট ক'টে আৰু স্পেনচাৰ দুয়োৰে সমানেই প্ৰভাৱ আছিল বুলি বিবেচিত হয়। সেয়ে, স্পেনচাৰক সমাজতত্ত্বৰ দ্বিতীয় প্ৰতিষ্ঠাপক পিতৃ বুলি গণ্য কৰা হয়। যদিও স্পেনচাৰ আৰু ক'টে দুয়ো বিৱৰ্তনবাদত বিশ্বাসী আৰু দুয়োৰে সমাজৰ বিভিন্ন অংশৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰে, তথাপি তেওঁলোক দুয়োৰে মাজত দাৰ্শনিক মত পাৰ্থক্য থকা দেখা যায়। ক'টে মানৱ সমাজৰ ধ্যান-ধাৰণাৰ অগ্ৰগতিৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়ে, আনহাতে স্পেনচাৰে সামাজিক সংৰচনাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰে। স্পেনচাৰে ক'টেৰ দৰে সামাজিক সংস্কাৰৰ বাবে বিশেষ আগ্ৰহ প্ৰকাশ কৰা নাই। স্পেনচাৰে এনে এক সামাজিক জীৱন বিচাৰে যি বাহ্যিক নিয়ন্ত্ৰণৰ পৰিসীমাৰ বাহিৰত। এই ক্ষেত্ৰত তেওঁ প্ৰাকৃতিক বিজ্ঞানসমূহ বিশেষকৈ জীৱবিজ্ঞানৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱান্বিত হৈ সমাজক এক

জীৱদেহৰ লগৰ তুলনা কৰিছে। বিৱৰ্তনৰ বিশ্লেষণৰ ক্ষেত্ৰত স্পেনচাৰ ক'টেতকৈ এক স্তৰ আগবাঢ়ি গৈছিল। তেওঁৰ মতে বিৱৰ্তন বিশ্বব্ৰহ্মাণ্ডৰ কেন্দ্ৰীয় শক্তি। তেওঁ গতানুগতিক বিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াৰ লগতে সামাজিক বিৱৰ্তনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি বিৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়াৰ এক বিস্তৃত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰে। তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে পৃথিৱী এক সুষম গতিত প্ৰগতিৰ দিশে আগবাঢ়ে আৰু সেয়ে ইয়াক বাহ্যিক বাধাৰ পৰা মুক্ত ৰখা উচিত। পৰৱৰ্তী কালত আন সমাজতত্ত্ববিদসকলক তেওঁৰ বিৱৰ্তনবাদৰ ধাৰণাই অনুপ্ৰাণিত কৰিছিল। স্পেনচাৰে সমাজতত্ত্বলৈ আগবঢ়োৱা দুটা প্ৰধান অৱদান হৈছে— সামাজিক অঙ্গীবাদ বা জৈৱিক সাদৃশ্য (Social Organism or Organic Analogy) আৰু সামাজিক বিৱৰ্তন (Social Evolution)। এই দুই ধাৰণাই কালক্ৰমত সমাজতত্ত্বত প্ৰকাৰ্য্যবাদ দৰ্শনৰ বিকাশৰ ক্ষেত্ৰত অৰিহণা যোগায়।

৪.৪ বিৱৰ্তনবাদ (Evolutionism)

বিৱৰ্তন হৈছে পৃথকীক�ৰণ আৰু একত্ৰীক�ৰণৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। 'Evolution' শব্দটো 'Evolve' শব্দৰ পৰা উৎপত্তি হৈছে, যাৰ অৰ্থবিকাশ বা প্ৰকাশিত হোৱা। বিৱৰ্তনে কেৱল আকাৰৰ পৰিৱৰ্তনকে নুবুজায়, ই সংৰচনা আৰু গাঁথনিকো সামৰি লয়; উদাহৰণ স্বৰূপে, আমি যেতিয়া জৈৱিক পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰো, তেতিয়া এক নিৰ্দিষ্ট জীৱ আনৰ পৰা এক অনুক্ৰম প্ৰণালীৰে আৱিৰ্ভাৱ হোৱাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰো। বিৱৰ্তনে কোনো এক জীৱ বা ঘটনাৰ পা�ৱস্পাৰিক সম্বন্ধৰ ধাৰাবাহিক পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে বুজায়। ই হৈছে পৰিৱৰ্তনৰ এক নীতি যিয়ে কোনো পৰিৱৰ্তনশীল বস্তুৰ বিভিন্ন দিশত প্ৰকাশ ঘটায়। তদুপৰি বিৱৰ্তনে কোনো এক জীৱদেহে পৰিৱৰ্তিত পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থাৰ লগত কিদৰে নিজকে খাপ খোৱাই লয় তাৰ বৰ্ণনা কৰে। হাৰ্বাৰ্ট স্পেনছাৰৰ মতে ভৌতিক অথবা সামাজিক সকলো ধৰণৰ ৰূপান্তৰেই এক সদৃশ বিন্যাস প্ৰকট কৰে। এই সকলোবোৰ বিন্যাসেই হ'ল 'বিৱৰ্তন'ৰ নীতিৰ অংশ। স্পেনছাৰে তেওঁৰ ফাৰ্ষ্ট প্ৰিন্সিপলচ্ গ্ৰন্থত উল্লেখ কৰিছে যে বিৱৰ্তন হ'ল আপেক্ষিকভাৱে অনিৰ্দিষ্ট, অবোধগম্য আৰু একৰূপত্ব থকা পৰ্য্যায় এটাৰ পৰা আপেক্ষিকভাৱে নিৰ্দিষ্ট, বোধগম্য আৰু বিচিত্ৰতা থকা ৰূপ এটালৈ হোৱা পৰিৱৰ্তন।

বিৱৰ্তন সমাজতত্ত্বৰ আটাইতকৈ পুৰণি চিন্তাধাৰাসমূহৰ এক অংশ বিশেষ। ১৯শ শতিকাৰ সমগ্ৰ কালছোৱাত বিৱৰ্তনবাদৰ লগত জড়িত প্ৰসিদ্ধ দাৰ্শনিকসকলৰ প্ৰচেষ্টাৰ বাবেই সমাজতত্ত্বত বিৱৰ্তনবাদে এক মূখ্য ভূমিকা লয়। পৃথকীক�ৰণ আৰু একত্ৰীকৰণৰ এক প্ৰক্ৰিয়া হিচাপে বিৱৰ্তনবাদৰ অৱধাৰণাটো পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে অৱতীৰ্ণ কৰিছিল জাৰ্মান সমাজতত্ত্ববিদ ভ'ন বিয়েৰে (Von Bear) আৰু পৰৱৰ্তী কালত ক্ৰমান্বয়ে ডাৰউইন, স্পেনচাৰ আৰু আন আন দাৰ্শনিকসকল ইয়াৰ লগত জড়িত হৈ পৰে।

স্পেনচাৰে বিৱৰ্তনৰ ধাৰণাটো ভৌতিক জগত, জৈৱিক অঙ্গ, মানৱজাতিৰ মানসিকতা, সংস্কৃতি আৰু সমাজৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান বিকাশৰ ভিত্তিত ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। মূলতঃ ই পৃথকীক�ৰণ আৰু একত্ৰীকৰণৰ এক প্ৰক্ৰিয়া। এই প্ৰক্ৰিয়াৰ লগত কেৱল আকাৰেই নহয়, সংৰচনাও জড়িত

হৈ থাকে। স্পেনচাৰৰ মতে সামাজিক প্ৰক্ৰিয়া অদ্বিতীয় আৰু সমাজতত্ত্ব হৈছে বিজ্ঞানৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেয়ে, সমাজতত্ত্বই বিৱৰ্তনৰ প্ৰাথমিক স্তৰসমূহৰ বৰ্ণনাৰ দ্বাৰা সাৰ্বজনীন বিৱৰ্তনবাদ নীতি প্ৰয়োগ কৰি বৰ্তমান সমাজৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা উচিত। তেওঁ পূৰ্বৰ সমাজে কিদৰে বিভিন্ন পৰিৱৰ্তনৰ সন্মুখীন হৈ নতুন পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা বৰ্তমানৰ সামাজিক জীৱনৰ আৰিৰ্ভাৱ হয় তাৰ বৰ্ণনা দাঙি ধৰে। স্পেনচাৰৰ প্ৰথম আৰু প্ৰধান চিন্তাধাৰা আছিল সামাজিক গাঁথনি আৰু সামাজিক সংস্থাবোৰৰ বিৱৰ্তনমুখী ধাৰণা। তেওঁ সামাজিক জগতখনৰ বাবে বিৱৰ্তনবাদ সূত্ৰ প্ৰয়োগ কৰে আৰু ইয়াৰ উৎস আৰু সংৰচনাৰ বাবে কৰা ধৰ্মীয় ব্যাখ্যাসমূহ অগ্ৰাহ্য কৰে।

সামাজিক বিৱৰ্তনৰ মূল নীতিসমূহ হ'ল—

- সমাজখন অতিজৈৱিকৰ (Super Organic) এক সমষ্টি। অতিজৈৱিক শব্দটোৰে স্পেনচাৰে ইয়াকে বুজাইছে যে মানৱ সমাজ ব্যক্তিৰ দ্বাৰা সৃষ্ট, কিন্তু তথাপি ব্যক্তিৰ বাবে সমাজ বাহ্যিক। 'সমষ্টি' শব্দটিৰ দ্বাৰা স্পেনচাৰে সমাজখন যে বিভিন্ন অংশৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধৰ এক সমষ্টি তাকে বুজাইছে। এই আন্তঃসম্বন্ধীয় প্ৰণালীটোৱে প্ৰাকৃতিক পৰিৱেশক প্ৰভাৱান্বিত কৰে।
- এখন সমাজ প্ৰাকৃতিকভাৱে সময়ৰ লগত পৰিৱৰ্তিত হয় আৰু ক্ৰমান্বয়ে নিজেই সুস্থিৰ অৱস্থালৈ আহে।
- সমাজ বিকাশৰ স্তৰসমূহ সাধাৰণ আৰু সমজাতীয় আছিল। উদাহৰণ স্বৰূপে, বিৱৰ্তনৰ আৰম্ভণিৰ পৰ্য্যায়ত সমাজৰ জাতি ব্যৱস্থাত শ্ৰম বিভাজন দেখা পোৱা নগৈছিল।
- অবিৰতভাৱে চলা পৃথকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ বাবে সমগ্ৰ সামাজিক গাঁথনি জটিল আৰু সংলগ্ন হৈ পৰে। সামাজিক পৃথকীকৰণৰ লগে লগে সমাজৰ অঙ্গ আৰু সংস্থাবোৰৰ পাৰস্পৰিক নিৰ্ভৰশীলতা বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে।
- সমাজত পৃথকীকৰণৰ আৰম্ভণিৰ লগে লগেই গোট, শ্ৰেণী, সংস্থাৰ আৰ্বিভাৱ হয়। এইদৰেই পৃথকীকৰণ আৰু বিচ্ছিন্নকৰণে সামাজিক বিকাশত এক নিৰ্দিষ্ট নীতি অনুসৰণ কৰে।
- সমাজে সামগ্ৰিকভাৱে ইয়াৰ অভ্যন্তৰত হোৱা পৰিৱৰ্তনসমূহৰ প্ৰতি সঁহাৰি জনায়। যেতিয়াই কোনো পৰিৱৰ্তনৰ দ্বাৰা সমাজৰ প্ৰচলিত পৰিৱেশ বিঘ্নিত হয়, তেতিয়াই পৰিৱৰ্তিত পৰিস্থিতিৰ লগত ভাৰসাম্য ৰক্ষাৰ বাবে সামাজিক সংৰচনাৰো পৰিৱৰ্তন হয়।

৪.৪.১ সমাজৰ প্ৰকাৰ (Social Types)

সমাজ বিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন স্তৰৰ লগত সঙ্গতি ৰাখি স্পেনচাৰে সমাজখনক বিভিন্ন প্ৰকাৰত বিভাজন কৰিছে, যেনে— সৰল (Simple), যৌগিক (Compound), দ্বি-যৌগিক (Doubly Compound) আৰু ত্ৰি-যৌগিক (Trebly Compound)। তেওঁ সামাজিক সংৰচনাৰ জটিলতাৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই বিভাজনসমূহৰ স্তৰীকৰণ কৰে।

- **সৰল সমাজ** সমূহ মূৰব্বীহীন আৰু সমাজৰ অংশসমূহ নিয়ন্ত্রণমূলক পদ্ধতিৰ দ্বাৰা সংলগ্ন বা সংলগ্নহীন হৈ থাকে।
- **যৌগিক সমাজ** সমূহ সাধাৰণতে স্থায়ী কৃষিভিত্তিক সমাজ, য'ত কিছু পৰিমাণৰ শ্ৰম বিভাজন আৰু স্থায়ী বাসস্থান পৰিলক্ষিত হয়।
- **দ্বি-যৌগিক সমাজ** সমূহৰ আকৌ জটিল ৰাজনৈতিক সংৰচনা আৰু আনুষ্ঠানিক ন্যায় ব্যৱস্থা থকাৰ লগতে বিভেদ আৰু সমন্বয় দুয়োটা পৰিলক্ষিত হয়।
- **ত্রি-যৌগিক সমাজ** সমূহ অতীত আৰু বৰ্তমানৰ সবাতোকৈ সভ্য সমাজ। এই সমাজ সমূহত সামাজিক সংৰচনাৰ জটিলতা আৰু ক্রমবৰ্দ্ধমান পাৰস্পাৰিক নিভৰ্শীলতা অধিক দৃশ্যমান।

সমাজৰ জটিলতাৰ মাত্রাৰ ওপৰত আধাৰিত সমাজৰ শ্রেণীকৰণৰ লগত স্পেনচাৰে সমাজৰ স্বতন্ত্র আভ্যন্তৰীণ নিয়ন্ত্রণৰ ভেটিৰ ধাৰণাটো উপস্থাপন কৰে। সেই অনুসৰি তেওঁ সামৰিক আৰু উদ্যোগিক সমাজৰ শ্রেণীকৰণ কৰে। উদ্যোগিক সমাজত সামাজিক গোটসমূহ ইয়াৰ অংশস্বৰূপ সদস্যসকলৰ কল্যাণৰ অর্থে বর্তি থাকে। ফলস্বৰূপে উদ্যোগিক সমাজসমূহ ঐচ্ছিক সহযোগিতা নীতিৰ আধাৰত প্রতিষ্ঠিত হয়।

সামৰিক সমাজত সদস্যসকল নির্দেশনা কেন্দ্রৰ ইচ্ছা অনুযায়ী তেওঁলোকৰ অধীনস্থ হৈ কাম কৰিব লাগে। সামৰিক সমাজ বাধ্যতামূলক সহযোগিতাৰ নীতি আধাৰত প্রতিষ্ঠিত।

সামৰিক আৰু ঔদ্যোগিক— এই দুয়োবিধ সমাজে 'আদর্শ নমুনা' (Ideal Types) সমাজকে প্রতিনিধিত্ব কৰে। এই দুয়োবিধে কোনো এক বিশেষ সমাজৰ বর্ণনা আগ নবঢ়ায়, বৰঞ্চ সমাজৰ মূল উপাদানৰ প্রতিনিধিত্ব কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ১ ঃ নিম্নোলিখিত বাক্যসমূহ সত্য নে অসত্য লিখক—

ক) স্পেনচাৰ ক'টৰ দৰে সামাজিক সংস্কৰণত অতিশয় আগ্রহী আছিল।

খ) স্পেনচাৰে তেওঁৰ সমাজতত্ত্বীয় সিদ্ধান্তৰ বাবে জৈৰিক সূত্রৰ দ্বাৰা যথেষ্ট প্রভাৱান্বিত হৈছিল।

গ) যৌগিক সমাজসমূহ নিয়ন্ত্রণ কেন্দ্রৰ অবিহনে বর্তি থাকে।

ঘ) প্রাকৃতিক নির্বাচনৰ প্রক্রিয়া সামাজিক জগতত পৰিলক্ষিত হয়।

৪.৫ স্পেনচাৰৰ দৃষ্টিত সমাজতত্ত্ব (Spencer's Sociology)

স্পেনচাৰে সমাজতত্ত্বক এটি বিশুদ্ধ বিজ্ঞান হিচাপে গ্ৰহণ কৰিবলৈ সন্মতি প্ৰকাশ কৰা আৰু নকৰা—এই দুয়োবিধ সমালোচকৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছে। তেওঁ বিশ্বাস কৰে যে প্ৰাকৃতিক বিধিৰ দ্বাৰা সামাজিক শৃঙ্খলা প্ৰতিষ্ঠা নোহোৱালৈকে সমাজতত্ত্বই এক বিজ্ঞান হিচাপে পূৰ্ণ স্বীকৃতি পোৱাটো কঠিন। সেয়ে তেওঁ সামগ্ৰিকভাৱে সমাজখনক বুজিব লৈ সামাজিক বিৱৰ্তনৰ নীতি আৰু সামাজিক জৈৱবাদৰ সূত্ৰ প্ৰকাশ কৰে। স্পেনচাৰে যুক্তি সহকাৰে ব্যাখ্যা কৰে যে যদি সমাজতত্ত্বক বিজ্ঞান হিচাপে গণ্য কৰা নহয় তেন্তে আন বিজ্ঞান, যেনে— জীৱবিজ্ঞান আৰু ভূতত্ত্ব বিজ্ঞানো বিজ্ঞানৰ অন্তৰ্ভুক্ত নহ'ব, কাৰণ এই বিষয়সমূহে সমাজতত্ত্বৰ দৰেই তথ্যসমূহ গুণগত ৰাশিত প্ৰকাশ কৰে। তেওঁ এই প্ৰসঙ্গত উল্লেখ কৰে যে যিহেতু গণিত আৰু পদাৰ্থবিজ্ঞানৰ ক্ষেত্ৰতহে সিদ্ধান্তসমূহ সংখ্যাগত ৰাশিত প্ৰকাশ কৰা হয়, সেয়ে কেৱল এই দুবিধ বিষয়কহে প্ৰকৃত বিজ্ঞান আখ্যা দিব পৰা যায়। সেয়ে ক'ব পৰা যায় যে সমাজশস্ত্ৰই আগবঢ়োৱা সাধাৰণীকৰণ (Generalization) যদিও পৰিসংখ্যানীয় (Quantifiable) নহয়, কিন্তু ই বিজ্ঞানধৰ্মী গুণাগুণৰ আধাৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

স্পেনচাৰে সমাজতত্ত্বৰ পৰিঘটনাসমূহ পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ দ্বাৰা আহৰণ কৰা জ্ঞানৰ জৰিয়তে ব্যাখ্যা কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিছে। কিন্তু তেওঁ জ্ঞাত আছিল যে এই প্ৰক্ৰিয়াত কিছুমান অসুবিধাৰ সন্মুখীন হ'ব লগা হয় যেনে বহু ক্ষেত্ৰত সামাজিক পৰিঘটনাবোৰ প্ৰত্যক্ষভাৱে উপলব্ধি কৰিব পৰা নাযায়, তদুপৰি সমাজতত্ত্বৰ অধ্যয়নকাৰীসকলৰো অনুসন্ধান কৰা ঘটনাসমূহৰ লগত কিছুমান পূৰ্ব ধাৰণা জড়িত থাকে। স্পেনচাৰেই হৈছে প্ৰথমজন ব্যক্তি, যিয়ে সমাজতাত্ত্বিক অনুসন্ধানৰ প্ৰকৃতি আৰু উৎসৰ লগত জড়িত পক্ষপাতি তাক চিনাক্তকৰণ কৰিছিল।

স্পেনচাৰে সমাজতত্ত্বত 'নিগমন' (Deductive) আৰু 'আগমন' (Inductive) —এই দুয়ো প্ৰক্ৰিয়াৰ বৈশিষ্ট্যৰ উল্লেখ কৰে। সমাজতত্ত্বই নিগমন প্ৰক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰি সাধাৰণ নীতি বা সূত্ৰ পৰা বিশেষলৈ গতি কৰে। আগমন প্ৰক্ৰিয়া ব্যৱহাৰ কৰি বিশেষৰ পৰা সাধাৰণ নীতিসূত্ৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰে। স্পেনচাৰে বিৱৰ্তনৰ সাধাৰণ নীতি প্ৰয়োগ কৰি সামাজিক বিৱৰ্তনৰ প্ৰকৃতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। তেওঁ নৃগোষ্ঠীয় বৰ্ণনা তাত্বিক (Ethnographic) পৰ্যবেক্ষণ আৰু ঐতিহাসিক তথ্যৰ পৰা সংগৃহীত আগমন প্ৰক্ৰিয়াৰ সাক্ষ্যৰ দ্বাৰা এই নিগমন প্ৰক্ৰিয়াটো দৃঢ় কৰে। এই দুই পদ্ধতিয়ে তেওঁক ঘটনাসমূহৰ কাৰণ আৰু ফলাফল (Cause and Effect)ক ক্ৰমানুসাৰে প্ৰতিষ্ঠা কৰিবলৈ ভেটি গঢ়ি দিয়ে।

৪.৬ সামাজিক অঙ্গীবাদ বা সামাজিক জৈৱ মতবাদ (Social Organism)

সামাজিক অঙ্গীবাদ হৈছে সমাজৰ জৈৱিক সাদৃশ্যতা, য'ত স্পেনচাৰে সমাজক জীৱদেহৰ লগত তুলনা কৰিছে। জীৱবিজ্ঞানীসকলে যিদৰে জীৱদেহৰ বিৱৰ্তনৰ অধ্যয়ন কৰে, সেইদৰে সমাজতত্ত্ববিদসকল সমাজ সংৰচনা,সংস্থা আৰু অনুষ্ঠানসমূহৰ অধ্যয়নৰ লগত জড়িত। স্পেনচাৰে

সমাজতত্ত্বক জীৱবিজ্ঞানৰ দৰে এক বিজ্ঞান বুলি বিবেচিত কৰে আৰু জৈৱিক সাদৃশ্যৰ দ্বাৰা ইয়াক অধিক স্পষ্টকৈ ব্যাখ্যা কৰিব বিচাৰে। এই জৈৱিক সাদৃশ্যই সামাজিক প্ৰক্ৰিয়াটোক এটা জীৱদেহ বা জৈৱিক সংৰচনাৰ সৈতে তুলনা কৰে। তেওঁ তেওঁৰ তুলনাত্মক বিশ্লেষণত প্ৰকাশ কৰে যে মানৱ দেহৰ বিভিন্ন অঙ্গৰ দৰে এখন সমাজৰ বিভিন্ন অংশবোৰেও সামগ্ৰিকভাৱে সমাজৰ কল্যাণৰ অৰ্থে একেলগে কাৰ্য্য সম্পাদন কৰি যায়। যিদৰে জীৱদেহৰ কোনো এক অঙ্গৰ বিসঙ্গতি বা বিকল অৱস্থাই সমগ্ৰ দেহৰ পৰিচালন ক্ষমতা বিঘ্নিত কৰে, ঠিক সেইদৰে সমাজৰ কোনো এক অঙ্গৰ বিকল অৱস্থায়ো সমগ্ৰ সামাজিক গাঁথনিলৈ ভাবুকি আনিব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা স্পেনচাৰে সমাজ বিশ্লেষণৰ বাবে সামগ্ৰিকভাৱে সমাজব্যৱস্থাত সামাজিক সংৰচনা আৰু ক্ৰিয়াত্মক আন্তঃনিৰ্ভৰশীলতাৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। স্পেনচাৰে সমাজৰ ব্যাখ্যা কৰোতে এটা জীৱদেহ আৰু এখন সমাজৰ মাজৰ সাদৃশ্যতাৰ প্ৰদৰ্শন কৰে। এই তুলনা সমাজ আৰু জীৱদেহৰ মাজত থকা কিছুমান সাদৃশ্যতাৰ দ্বাৰা অধিক সূক্ষ্মভাৱে ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যায়। সেইবোৰ হৈছে—

- জীৱ আৰু সমাজ দুয়োবিধৰ আকাৰ বৃদ্ধি হয় ।
- সমাজৰ আকাৰ বৃদ্ধিৰ লগে লগে আভ্যন্তৰীণ সংৰচনাৰ উপাদানসমূহৰ পৃথকীকৰণ হয়, যিদৰে জীৱদেহৰ বৃদ্ধিৰ লগে লগে গঠনৰ জটিলতা পৰিলক্ষিত হয়।
- জীৱ আৰু সমাজ দুয়োৰে পৰিৱেশৰ লগত ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া হয় আৰু পৰিৱেশৰ উপাদানসমূহৰ লগত নিজকে খাপ খুৱাই লয়।
- জীৱদেহ আৰু সমাজ দুয়োৰে প্ৰত্যেক অঙ্গৰ লগত আন অঙ্গৰ পাৰস্পৰিক সম্বন্ধ থাকে।

স্পেনচাৰে উপস্থাপন কৰা সমাজতত্ত্বীয় যুক্তিসমূহৰ মাজত তেওঁৰ সামাজিক বিৱৰ্তনৰ জৈৱিক বিশ্লেষণে এক সুকীয়া স্থান অধিকাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে যদিও এই তুলনাত্মক বিশ্লেষণৰ কিছু সীমাৱদ্ধতা আছে। সমাজ যদিও আন জীৱদেহৰ দৰে তথাপি বহুক্ষেত্ৰত ই জীৱদেহৰ পৰা পৃথক। যেনে—

- জীৱদেহৰ অঙ্গসমূহৰ শাৰীৰিকভাৱে ইটোৰ লগত সিটো সংলগ্ন, কিন্তু সমাজৰ ক্ষেত্ৰত অঙ্গবিলাক পৃথক আৰু প্ৰত্যক্ষভাৱে সংলগ্ন হৈ নাথাকে।
- সমাজৰ ক্ষেত্ৰত সকলো অঙ্গৰে স্বকীয় সচেতনতা থাকে, কিন্তু জীৱদেহৰ কেৱল এটা বিশেষ সূক্ষ্ম অঙ্গৰহে সচেতনতা থাকে।
- সমাজৰ অঙ্গবোৰ বা ব্যক্তি কোনো এক স্থানৰ পৰা আন স্থানলৈ গতি কৰিব পাৰে, কিন্তু জীৱদেহৰ অঙ্গবোৰে এইদৰে গতি কৰিব নোৱাৰে।

জৈৱিক দেহ আৰু মানৱ সমাজৰ মাজত থকা এই সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য মাথোঁ প্ৰকৃত সমাজসমূহৰ পৰা সংগৃহীত এক তথ্যৰ গোট, যিয়ে পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত সমাজতত্ত্বৰ এক ৰূপৰেখা দাঙি ধৰে। স্পেনচাৰে জীৱদেহ আৰু মানৱ সমাজৰ মাজৰ তুলনাৰ দ্বাৰা এইটোৱে প্ৰকাশ কৰিব বিচাৰিছে যে যিহেতু প্ৰকৃতিৰ উপাদান হিচাপে সকলোৱে বিৱৰ্তনৰ শক্তিৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত, সেয়ে সকলোৱে বিৱৰ্তনৰ নীতিসমূহ অনুসৰণ কৰা দেখা যায়।

৪.৭ প্রকার্য্যবাদ (Functionalism)

স্পেনচাৰৰ বিৱর্তনবাদৰ দৃষ্টিভঙ্গী মূলতঃ সমাজৰ বর্ধিত আকাৰৰ লগত জড়িত। সমাজৰ এই বদ্ধিত আকাৰৰ লগে লগে সমাজত পৃথীকৰণ, শ্রম বিভাজন বা বিশেষীকৰণো বৃদ্ধি পায়, লগতে এইসমূহে সম্পাদন কৰা প্রক্রিয়াৰ ভিন্নতাও ক্ষিপ্রতৰ হৈ উঠে। স্পেনচাৰে আলোচনা কৰা সামাজিক সংস্থা আৰু ইয়াৰ পৰিৱর্তন প্রকার্য্যবাদ পদ্ধতিৰ দ্বাৰা প্রকাশ বা ব্যাখ্যা কৰিব পৰা যায়।

মুঠতে সমাজৰ বদ্ধিত আকৃতি আৰু জটিলতাৰ ফলস্বৰূপে সৃষ্টি হোৱা বিশেষীকৰণ, পৃথকীকৰণ আৰু সমাজৰ বিভিন্ন অংশৰ সংহতিৰ প্রয়োজনীয়তাৰ লগত সমাজ বিৱর্তন প্রক্রিয়াটো জড়িত হৈ আছে। এই সংহতিৰ বাবে আৱশ্যক ক্রিয়াত্মক আন্তঃনির্ভৰশীলতাৰ (Functional Interdependence), কিয়নো ইয়াৰ দ্বাৰা যৌগিক বা দ্বি-যৌগিক যিকোনো প্রকাৰৰ সমাজৰ সামগ্রিক সংৰচনাৰ লগত খাপ খাই যাব পাৰে। গতিকে দেখা যায় ই পৰোক্ষভাৱে প্রকার্য্যবাদ পদ্ধতিকে বুজায়।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ

প্রশ্ন নং ৩ঃ নিম্নোলিখিত বাক্যসমূহ সত্য নে অসত্য লিখক—

ক) স্পেনচাৰ সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক সংস্থাসমূহৰ বিৱর্তনীয় পৰিৱর্তনৰ লগত জড়িত।

খ) স্পেনচাৰৰ সামাজিক বিৱর্তনৰ সূত্রই সমাজৰ উৎস আৰু সংৰচনাৰ ধর্মীয় ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়।

গ) স্পেনচাৰৰ মতে ব্যক্তিৰ বাবে সমাজখন বাহ্যিক নহয়।

ঘ) একত্রীকৰণৰ বাবে ক্রিয়াত্মক আন্তঃনির্ভৰশীলতাৰ প্রয়োজন।

ঙ) সাংগঠনিক সংৰচনাৰ বৃদ্ধিৰ লগে লগে পৃথকীকৰণৰ আৰম্ভণি হয়।

চ) সমাজতত্ত্বই আগবঢ়োৱা সার্বজনীন সিদ্ধান্ত পৰিমাণাত্মক।

৪.৮ অধ্যায়টিৰ পৰা আমি কি শিকিলোঁ

- অগাষ্ট ক'টৈৰ পাছতে হার্বার্ট স্পেনচাৰক সমাজতত্ত্বৰ দ্বিতীয় প্রতিষ্ঠাপক পিতৃ হিচাপে গণ্য কৰা হয়।
- স্পেনচাৰে সমাজ বিৱর্তনক বিশ্বব্রহ্মাণ্ডৰ মূল চালিকা শক্তি বুলি গণ্য কৰে।
- তেওঁৰ সমাজ বিৱর্তনৰ ধাৰণাটোৱে পৰৱর্তী কালত দার্শনিক পণ্ডিতসকলক অনুপ্রাণিত কৰে।

- স্পেনচাৰৰ মতে বিৱৰ্তন এক সাৰ্বজনীন প্ৰক্ৰিয়, যিয়ে পূৰ্বৰ সমাজে অতিক্ৰম কৰি অহা পৰিৱৰ্তনসমূহৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়।
- স্পেনচাৰে সামাজিক সংৰচনা আৰু সামাজিক সংস্থাবোৰৰ বিৱৰ্তনীয় পৰিৱৰ্তনৰ বিষয়ে আলোচনা কৰিছিল।
- স্পেনচাৰে বিৱৰ্তনৰ বিভিন্ন পৰ্য্যায়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সমাজৰ শ্ৰেণী বিভাজন কৰে, যেনে— সৰল, যৌগিক, দ্বি-যৌগিক আৰু ত্ৰি-যৌগিক সমাজ। সামাজিক সংৰচনাৰ জটিলতাৰ আধাৰত এই শ্ৰেণীকৰণ কৰা হৈছিল।
- জটিলতাৰ মাত্ৰাৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠিত এই শ্ৰেণীকৰণৰ উপৰি স্পেনচাৰে সমাজৰ আভ্যন্তৰীণ নিয়ন্ত্ৰণৰ ভিত্তিতসমাজক বিভক্ত কৰে, যেনে— উদ্যোগিক (Industrial) আৰু সামৰিক (Militant)।
- স্পেনচাৰে বিশ্বাস কৰিছিল যে সমাজতত্ত্ব আন বিজ্ঞানৰ দৰেই অধ্যয়ন কৰিব পৰা যায়। যদিও সমাজতত্ত্বৰ সকলো সম্বন্ধ গুণগত বা অপৰিমাণাত্মক (Qualitatively) প্ৰকৃতিৰ ভিত্তিত ব্যাখ্যা কৰে তথাপিও সমাজতত্ত্বক বিজ্ঞান হিচাপে আখ্যা দিব পাৰি, কাৰণ আন বহুতো বিজ্ঞান, যেনে— জীৱবিজ্ঞান আৰু ভূতত্ত্ব বিজ্ঞানতো বহু তথ্য গুণগত ভিত্তিতে বাখ্যা কৰে।
- সমাজত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ লগে লগে ক্ৰমাৎ পৃথকীকৰণ আৰু বিশেষীকৰণ বৃদ্ধি পায়। স্পেনচাৰে আলোচনা কৰা বৰ্ধিত পৃথকীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই প্ৰকাৰ্য্যবাদ দৃষ্টিভঙ্গীৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে।

৪.৯ অধিক জানিবলৈ

ইংৰাজী গ্ৰন্থ ঃ

1) Adams, Bert N. and Sydie, R. A. (2002); *Sociological Theory*; New Delhi: Vistaar Publication.
2) Coser, Lewis A. (2010); *Masters of Sociological Thought*; New Delhi: Rawat Publication.
3) Ritzar, George and Douglas, J. Godman (2003); *Sociological Theory*; McGraw Hill.

৪.১০ অগ্ৰগতিৰ খতিয়ান

১নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) অসত্য, খ) সত্য, গ) অসত্য, ঘ) সত্য

২নং প্ৰশ্নৰ উত্তৰ ঃ ক) সত্য, খ) অসত্য, গ) অসত্য, ঘ) সত্য, ঙ) সত্য, চ) অসত্য

৪.১১ আৰ্হি প্ৰশ্ন

ক) চমু প্ৰশ্ন ঃ (১৫০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ সামাজিক সংৰচনা আৰু জৈৱিক দেহৰ সংৰচনাৰ মাজত সাদৃশ্য কি কি?

প্ৰশ্ন ২ ঃ উদ্যোগিক সমাজ বুলিলে কি বুজে?

প্ৰশ্ন ৩ ঃ আগমনাত্মক আৰু নিগমনাত্মক সমাজতত্ত্ব মানে কি?

খ) ৰচনাধৰ্মী প্ৰশ্ন ঃ (৩০০-৫০০টা শব্দৰ ভিতৰত প্ৰতিটো প্ৰশ্নৰ উত্তৰ দিয়ক)

প্ৰশ্ন ১ ঃ স্পেনচাৰৰ সামাজিক সংৰচনাৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ২ ঃ বিৱৰ্তনীয় পৰিৱৰ্তনৰ আধাৰত সমাজৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰসমূহ আলোচনা কৰক।

প্ৰশ্ন ৩ ঃ স্পেনচাৰৰ সমাজতত্ত্বীয় দৃষ্টিভঙ্গীৰ বিষয়ে আলোচনা কৰক।

*** ***** ***